

Вадим Золотарьов (Харків), кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки

Олег Бажан (Київ),
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України, доцент

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ОДЕЩИНІ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ: СПРОБА СТАТИСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Статистика політичних репресій під час Голодомору 1932-1933 рр. лишається малодослідженим питанням. Причина зовсім не у незацікавленості істориків, а у відсутності повноцінної джерельної бази. Можна з упевненістю стверджувати, що всі документи стосовно Голодомору виявлені, найважливіші з них опубліковані або знаходяться у вільному доступі. Втім, аналіз джерельної бази засвідчив відсутність великого масиву документів в архівах України, зокрема статистичної звітності про оперативну роботу Державного політичного управління (ДПУ) УСРР за 1933 р. Такої статистики не могло не бути, але вона відсутня в фондах ДПУ. Зараз важко сказати, коли ці матеріали зникли. На нашу думку, це сталося не через «засекречення» кількості засуджених у цей період радянських громадян, а через те, що статистичні документи ДПУ УСРР містили якусь інформацію і про кількість померлих від голоду осіб. Ймовірно, коли радянські архіви «зачищали» від інформації про Голодомор, були вилучені і документи оперативної звітності. У цьому матеріалі автор робить спробу проаналізувати доступні статистичні дані про репресії 1932 – 1933 рр. в Одеській області, до складу якої входила частина території сучасних Кіровоградської, Миколаївської та Херсонської областей.

Є всі підстави вважати, що проведення хлібозаготівель 1932 р. радянське керівництво з самого початку збиралося використати для проведення «великої чистки» населення Української СРР. Про це красномовно свідчить лист гене-

рального секретаря Центрального комітету Всеросійської комуністичної партії (більшовиків) Й.В. Сталіна до секретаря ЦК ВКП(б) Л.М. Кагановича від 11 серпня 1932 р. В ньому «батько народів» докладно зупиняється на становищі в УСРР і аргументує необхідність змінити керівництво України (генерального секретаря ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України С.В. Косіора та голову ДПУ УСРР – С.Ф. Реденса) яке не бачить «контрреволюційної загрози»: «Погано по лінії ДПУ. Реденсу не по плечу керувати боротьбою з контрреволюцією в такій великій республіці, як Україна. Якщо не візьмемося тепер за виправлення стану в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не спить і його агентура в Україні в багато разів сильніша, ніж думає Реденс або Косіор. Майте на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) обертається чимало (так, чимало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті – прямих агентів Пілсудського (прем'єр-міністр Польщі. – Авт.). Як тільки справи стануть гірше, ці елементи не затримують відкрити фронт всередині (і поза) партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек» [7. 273 – 274]. Серед тих, хто, на думку Й.В. Сталіна, «бачив небезпеку», був колишній голова ДПУ УСРР В.А. Балицький, який з серпня 1931 р. працював 3-м заступником голови Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) СРСР. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) пропонував «перевести на Україну Балицького на посаду голови українського ДПУ... із залишенням його заступником голови ОДПУ, а Реденса зробити заступником Балицького по Україні... Про Балицького та Реденса я вже розмовляв з Менжинським (голова ОДПУ СРСР. – Авт.). Він згоден і всіляко вітає цю справу» [7. 274].

Втім, з невияснених досі причин повернення В.А. Балицького до столиці УСРР Харкова у серпні 1932 р. не відбулося – напевно Й.В. Сталін все ж таки вирішив дати шанс своєму свояку С.Ф. Реденсу виправити ситуацію. Згідно із «Довідкою про притягнутих і засуджених за справами, заведеними органами ДПУ УСРР і міліцією у зв'язку з хлібозаготівлями за серпень – листопад 1932 р.», підписаною 8 грудня

1932 р. заступником голови ДПУ УСРР Х.Я. Леонюком: «всього за серпень-листопад органами ДПУ притягнуто до відповідальності, у зв'язку з хлібозаготівлями – 21.197 чоловік, з них в серпні притягнуто 1.491 чоловіка; у вересні – 2.526; у жовтні – 2.850; у листопаді – 14.230». В Одеській області протягом серпня – жовтня було заарештовано 1648 осіб (24,6% від числа всіх заарештованих в республіці), у листопаді – 799 осіб (5,6% від числа всіх заарештованих в УСРР). Всього ж протягом 4-х місяців було заарештовано 1690 мешканців Одещини (майже 8% від загальної кількості ув'язнених в Україні) [6. 427]. Додамо також, що за період з 1 січня по 1 листопада 1932 р. в республіці було заарештовано «по сільському терору» 1187 чоловік, серед яких 170 чоловік (14,3%) припадало на Одеську область. 154 (90,6%) з них проходили по груповим справам, 16 (9,4%) по одиночним [3. 465]. Різке збільшення репресій у листопаді 1932 р. пояснюється спеціальною постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада, в якій С.Ф. Реденсу спільно з С.В. Косіором наказано «розробити спеціальний оперативний план ліквідації основних куркульських і петлюрівських контрреволюційних кубел» [3. 396 -397].

Через чотири дні С.Ф. Реденс направив С.В. Косіору «Доповідну про заходи з проведення оперативного натиску на куркульсько-петлюрівські та контрреволюційні елементи», в якій сповіщав, що «органи ДПУ намічають проведення масової операції з нанесення оперативного удару по класовому ворогу. Основна мета операції – виявлення контрреволюційних центрів, які організують саботаж і зрив хлібозаготівель і інших господарсько-політичних заходів [6. 320] ... Внаслідок підготовлених заходів намічено до ліквідації по Україні 436 агентурних розробок з 2117 чоловік фігурантів. Крім того, в операції включено 1308 контрреволюційних одинаків. Операція має охопити 243 райони України» [6. 321]. Голова ДПУ УСРР звітував, що «всього по Одеській області передбачається ліквідувати 52 агентурних розробок, по яким проходить 198 фігурантів. Крім цього, 114 контрреволюційних одинаків» [6. 337]. Таким чином на область припадало 11,92% агентурних розробок і 9,35% намічених до

арешту осіб. За словами С.Ф. Реденса, по лінії особливого відділу, який зокрема займався боротьбою з контрреволюційним повстанством і шпигунством, Одеський обласний відділ ДПУ мав заарештувати 118 осіб по 17 агентурним розробкам [6. 335]; по лінії секретно-політичного відділу (боротьба з троцькізмом, антирадянськими партіями, «буржуазними націоналістами» і церковниками) - 139 осіб по 27 агентурним розробкам [6. 336]; по лінії економічного управління (саботаж, економічне шпигунство, шкідництво) передбачалося «ліквідувати 8 агентурних справ із загальною кількістю фігурантів у 55 чоловік» [6. 337]. Утім, якщо ми просумуємо кількість намічених до арешту осіб по підрозділам, то отримаємо цифру 487 замість проанонсованої С.Ф. Реденсом загальної кількості у «375 фігурантів», хоча кількість агентурних розробок співпадає. Звідки взялися «зайві» 112 осіб - незрозуміло.

Згідно із «Зведенням про арештованих по оперативному натиску за час с початку операції по 21-е листопада [19] 32 [р.]»³⁸, складеним за статистичними таблицями обласних відділів ДПУ та підписаним 27 листопада 1932 р. начальником обліково-статистичного відділу ДПУ УСРР М.М. Букшпаном, в Одеській області було всього заарештовано 94 особи (5,1 % від загальної кількості 1843 арештованих в республіці). Всі заарештовані були класифіковані за двома критеріями «За забарвленням» та «За родом занять та соціальним складом». Слід також відмітити, що в цьому зведенні Одеська область була другою (після Дніпропетровської) за числом заарештованих члена ВКП(б) - 7 осіб.

За «забарвленням» всі заарештовані розподілялися так: за розкрадання, розбазарювання та приховування хлібу було заарештовано 35 осіб (з яких 22 працювали в колгоспах, 6 - в радгоспах; 1 - на зсипних пунктах; 6 - на млинах); за спротив вивезенню хліба - 21 особа; за агітацію проти хлібозаготівель - 3 особи; за спекуляцію хлібом - 16 осіб; за інші злочини - 20 осіб. За «родом занять та соціальним складом» ув'язнені поділялися на: адміністративно-керівний склад -

³⁸ На звороті цього документу олівцем зроблено помітку олівцем «по 25/XI - 32 р.»

5 осіб; голови та члени правлінь колгоспів – 18 осіб; комірників – 6; інші службовці – 19; робітники – 13; рядові члени колгоспів – 7 осіб; куркулі – 8 осіб; середняки – 4 особи; бідняки – 4 особи; торговці – 3 осіб; інші – 8 осіб [6. 345].

Виникає слушне питання: чи відповідає статистика ДПУ УСРР про соціальний стан заарештованих реальному стану справ? На нашу думку, ні, оскільки у 1939 р. було встановлено, що під час великого терору 1937-1938 рр. чекісти фальсифікували об'єктивні дані заарештованих. Немає сумніву, що «ігри з цифрами» почалися набагато раніше. Так на допиті 20 червня 1938 р. заарештований Г.Н. Шмушко, який у 1932 – 1933 рр. очолював обліково-статистичний відділ Харківського обласного відділу ДПУ, показав, що коли він у 1932 р. «склав зведення (динаміку) арештованих, з якого було видно, що арештовано багато середняків, то Самовський (заступник начальника Харківського облікового відділу ДПУ. – Авт.) запропонував мені включити в графу куркулів – середняків і бідняків» [1, ф. 5, спр. 67398, т. 2. арк. 186]. Невдовзі Г.Н. Шмушка викликав заступник начальника обліково-статистичного відділу ДПУ УСРР Д.І. Джирін і дав аналогічні вказівки [1, ф. 5, спр. 67398, т. 2. арк. 187]. Зрозуміло, що до свідчень, отриманих на допитах, слід відноситися дуже обережно, але не в даному випадку.

Існує дві офіційні довідки стосовно засуджених з 15 листопада по 1 грудня 1932 р. у справах, підготовлених Одеським обласним відділом ДПУ «по колгоспам» та переданих на розгляд загальним судам НКЮ УСРР: про великі справи та дрібні. Згідно з довідкою, підписаною М.М. Букшпаном 3 грудня 1932 р., Одеський обласний відділ ДПУ у зазначений період передав до судів 7 справ, по яким проходило 43 особи (7 керівників колгоспів (з них 4 комуністи), 1 бухгалтер, 3 рахівники, 2 комірники). На час складання довідки вже було розглянуто судами 4 справи на 28 обвинувачених, лишилися нерозглянутими 3 справи на 15 обвинувачених. З 28 засуджених 17 осіб – 10 років позбавлення волі, 8 осіб – 5 років позбавлення волі, 4 особи – 3 роки позбавлення волі [6. 335].

Друга довідка М.М. Букшпана про «дрібні справи по колгоспам», передані обласними відділами ДПУ до загальних

судів НКЮ, складена на початку грудня 1932 р. (без числа) і не містить відомостей про судові вирок. В ній зазначено, що Одеський обласний відділ ДПУ передав до судів 112 «дрібні» справи на 212 особи (у тому числі 76 голови правлінь колгоспів, 42 бухгалтерів та рахівників). 27 обвинувачених були членами або кандидатами у члени ВКП(б) [6. 334].

Втім ні темпи «оперативного натиску», ні «розворот» кримінальних справ не задовольняли союзне керівництво. 24 листопада 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про особливоуповноваженого ОДПУ на Україні»: «Через особливу державну важливість швидкого поліпшення роботи органів ОДПУ на Україну та враховуючи наявність у т. Балицького великого досвіду української роботи ЦК ВКП(б) постановляє: запропонувати ОДПУ направити в якості особливоуповноваженого ОДПУ на Україні т. Балицького з підпорядкуванням йому ПП (повноважного представника – Авт.) ОДПУ України т. Реденса та всього апарату ОДПУ України, зобов'язавши т. Балицького через кожні дві декади представляти до ЦК ВКП(б) стислу доповідь про роботу органів ОДПУ України» [5. 340].

1 грудня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про тов. Балицького»: «Зважаючи на командировання тов. Балицького на довгий час на Україну для підсилення роботи ДПУ – внести пленуму ЦК пропозицію (опитом) обрати тов. Балицького на члена Політбюро ЦК КП(б)У» [2, ф. 1, оп. 1, спр. 535, арк. 109]. До речі, С.Ф. Реденс був лише кандидатом в члени Політбюро ЦК КП(б)У. Згодом, коментуючи це відрядження 3-го заступника голови ОДПУ СРСР, газета «Известия» напише, що В.А. Балицький «в дні жорстокого куркульського спротиву колективізації знову надсилається на Україну, щоб допомогти мільйонам колгоспників подолати куркульський саботаж та забезпечити молодим колгоспам України можливість спокійно рости та квітнути» [4].

В.А. Балицький відразу заявив, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів і активістів на

селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок», та зробив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Розвиваючи свою теорію про існування в Україні селянської змови, він 5 грудня 1932 р. видав «Оперативний наказ ДПУ УСРР № 1», яким поставив підлеглим «основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, та завдання рішучого удару по всім контрреволюційним куркульсько-петлюрівським елементам, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі» [8. 189].

На жаль, на сьогодні ні в Галузовому державному архіві Служби безпеки України, ні в інших державних архівах «Оперативний наказ ДПУ УСРР № 1» виявити не вдалося, як і звіти В.А. Балицького про роботу ДПУ УСРР, які згідно з постановою Політбюро ЦК ВКП(б) він мав надсилати до Москви кожні дві декади [9.199].

Маховик репресій розкручувався все сильніше. Згідно з «Довідкою про рух справ і заарештованих по операції в органах ДПУ УСРР» за період з 1 по 20 грудня 1932 р., підписаною М.М. Букшпаном 30 грудня 1932 р., до Одеського обласного відділу ДПУ «прибуло» 1276 арештованих (12,35% від загальної кількості заарештованих в УСРР 10330 осіб) по 614 справам. За той же період одеські чекісти передали до суду 312 справ на 461 особу, а станом на 20 грудня проводили слідство по 636 справам на 1259 арештованих [6. 481]. У цій же довідці М.М. Букшпана від 5 січня 1933 р. відзначалося, що «за останню декаду грудня» Одеським відділом було заведено 527 справ, по яким було арештовано 772 особи (14,73% від 5240 заарештованих в республіці). По 104 групових справах проходило 355 арештованих, а по 294 одиночних справах - 481 ув'язнений [6. 485]. Проглядається недоречність у статистиці – 294 одиночні справи проти 481 арештованого. Крім того, відзначено, що станом на 1 січня 1933 р. «у виробництві» Одеського обласного відділу лишалося 1023 справи

на 1765 арештованих, з яких 142 справи на 832 особи, 881 одиночна справа на 933 арештованих [6. 486].

Існує ще «Довідка про рух справ і арештованих по операції по обласним відділам ДПУ за період з 1 грудня 1932 р. по 10 січня 1933 року», підписана М.М. Букшпаном 16 січня 1933 р.. В ній зазначається, що у «виробництві» Одеського обласного відділу ДПУ «по операції» станом на 1 грудня 1932 р. перебувало 318 справ з 578 арештованими (групових справ 58 з 276 арештованими) [6. 491].

У довідці Обліково-статистичного відділу ДПУ від 16 січня повідомляється також, що «протягом грудня» Одеським обласним відділом ДПУ «заведено по операції» 1141 справа з 1803 арештованими (з них 147 групових справ з 394 арештованими) [6. 491]. Оскільки в довідці від 5 січня відзначається, що протягом останньої декади грудня одеськими чекістами було заарештовано 527 арештованих, то виходить, що протягом перших 2-х декад за ґратами опинилося 1276 осіб. У тій же довідці вказується, що «за грудень місяць по операції закінчено справ» у Одеському обласному відділі ДПУ – 431 на 854 арештованих: до суду НКЮ направлено 1314 справ на 2121 арештованого; на особливу нараду ОДПУ СРСР і судову трійку ДПУ УСРР направлено 308 справ на 627 арештованих; припинено 61 справу проти 108 арештованих [6. 493]. Протягом грудня 1932 р. суди НКЮ розглянули 49 справ Одеського обласного відділу ДПУ на 102 особи: позбавили свободи – 88 осіб; застосували «інші заходи» покарання проти 7 осіб, виправдали 7 осіб [6. 494].

Довідка від 16 січня свідчить, що станом на 1 січня 1933 р. в Одеському обласному відділі лишилося 1023 справи на 1765 арештованих, з них 142 групові справи на 832 арештованих і 933 одиночні справи [6, с. 494]. Нагадаємо, що згідно з довідкою від 30 грудня станом на 20 грудня лишалось 636 справ на 1259 осіб. Тобто, за останні одинадцять днів року додалося 567 незакінчених справ на 506 осіб. Звичайно, це не означає, що з незакінчених на 20 грудня якусь кількість справ не передали до судових органів до кінця року. У довідці повідомляється, що «за першу декаду січня 1933 р. ... по операції» Одеським обласним відділом ДПУ заведено

1129 справи, за якими заарештовано 1677 осіб (з них 78 групових справ на 550 осіб» [6, с. 495], а станом на 11 січня одеські чекісти мали «у виробництві» 1735 справ на 2858 арештованих (з них 179 справ на 1184 арештованих) [6. 496].

На жаль, на довідці від 16 січня 1933 р. переривається «репортаж» чекістських операцій часів Голодомору. Наведені статистичні дані щодо репресивної політики радянської влади в 1932-1933 рр. є неповними, суперечливими та неоднорідними. Ретельні пошуки вітчизняними науковцями архівних документів, які відображали б соціальний, національний, кількісний зріз репресованих у часи штучного масового голоду за останні чверть століття, не дали бажаного результату. Сподіваємося, що подальші наукові розвідки проллють світло на репресивну політику радянської влади в часи Голодомору.

Література:

1. Галузевий архів Служби безпеки України
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України
3. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
4. Известия. - 1935. - 27 ноября.
5. Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. – М.: МФД, 2003.- 912 с.
6. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. К.: Стилос, 2007 – 604 с.
7. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. — 798 с.
8. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. К.: Стилос, 2002. - 468 с.
9. Шаповал Ю.І., Золотарёв В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. М., Политическая энциклопедия, 2017. - 406 с.